

НЕОЛІТИЧНА КЕРАМІКА З ДОМІШКОЮ ЧЕРЕПАШКОВИХ РАЧКІВ *OSTRACODA* (ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ КАРДІУМНОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ)

За матеріалами пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя розглянута проблема генези кардіумної кераміки в Україні.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, неоліт, буго-дністровська культура, культури імпресо, кардіумна (кардіальна) кераміка.

Однією з малодосліджених проблем в українському неолітознавстві є походження та поширення на наших теренах кардіумної (кардіальної) кераміки та визначення ролі культур імпресо в неолітизації України. Свого часу до проблеми взаємозв'язків між самчинською фазою буго-дністровської культури (БДК) та синхронними їй балканськими комплексами з керамікою, прикрашеною відбитками черепашки кардіум, звертався В.М. Даниленко, який розглядав їх у комплексі з дніпро-донецькою культурою (Даниленко 1969, с. 199—204 і др.). Нещодавно цю проблему порушив Д.Л. Гаскевич, розглядаючи причорноморський неоліт з гребінцевою керамікою як частину області середземноморських неолітичних культур імпресо (Гаскевич 2010).

У руслі цієї теми розглянемо проблему генези кардіумної кераміки в Україні за матеріалами пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя, придатними якщо не для остаточного її вирішення, то хоча б окреслення шляхів її розв'язання. Найбільший інтерес тут становить кераміка, яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти неолітичного посуду та в орнаменталізації якої, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium*. Така кераміка виготовлена з глиняної маси, перенасиченої членистоногими молюсками, — черепашковими рачками *Ostracoda* та їхніми уламками — дрібними молюсками розміром близько 1,0 мм, які помітні лише під бінокляром. Серед них зрідка трапляються червононогі молюски родини *Hidrobiidae acuta* (визначення докт. біолог. наук В.В. Аністратенка, Інститут зоології НАНУ). В числі інших домішок спостерігається незначна кількість дрібного піску та рослинність. Маса пориста. Поверхня з обох боків заглажена, зовні інколи підлощена, від бурого до червоного кольорів. У окремих випадках зсередини про-

стежуються горизонтальні розчеси. Товщина стінок 0,5—1,0 см, вінця часто потовщені до 1,0—1,7 см, денця — до 2,0 см. На зламі черепок зовні переважно червоно-коричневого кольору, зсередини — від чорного, темно-сірого до темно-червоного.

Така кераміка (група 2) досить численна на низці пізньонеолітичних поселень БДК, досліджених автором упродовж 1981—1988 та 2006—2010 рр. (Пугач 1 і 2, Гард, Гард 3 та 4) на Південному Бузі навколо Гардового порога в Арбузинському та Доманівському р-нах Миколаївської обл. Вона залягала в культурних шарах разом з основною масою кераміки БДК савранського типу, виготовленої з домішкою піску, жорстви, рослинності та графіту, та керамікою культури Прекукутені 3/Трипілля А. Така кераміка не виділяється стратиграфічно в окремий горизонт і на двошаровому неолітичному поселенні Гард, нижній шар якого відноситься до раннього, а верхній — до пізнього неоліту. Тут, як і на інших поселеннях Степового Побужжя, кераміка з домішкою остракод відноситься до пізнього неоліту.

Загалом на вказаних поселеннях кераміка з домішкою остракод нараховує приблизно 600 уламків і походить від не менше ніж 45 посудин: Пугач 1 — 8 екз., Пугач 2 — 16 екз., Гард — 4 екз., Гард 4 — 3 екз. З-поміж загалу уламків пізньонеолітичної кераміки вона становить від 4,4 до 11,5 % (Товкайло 2005, табл. 4, 8). Поза межами Степового Побужжя по одному фрагменту кераміки з такою домішкою виявлено на пізньонеолітичних поселеннях БДК Саврань з розкопок В.М. Даниленка (саме цей уламок розглядає Д.Л. Гаскевич у згаданій статті) та Новорозанівка 1 на Інгулі (розкопки І.М. Шарафутдінової 1967 р., колекція 1013). Ще один фрагмент виявлений автором у матеріалах Кам'яної Могили з розкопок Д.Я. Телегіна 1987 р. (колекція 1122). Він походить з шару азово-дніпровської культури (надпорізький ва-

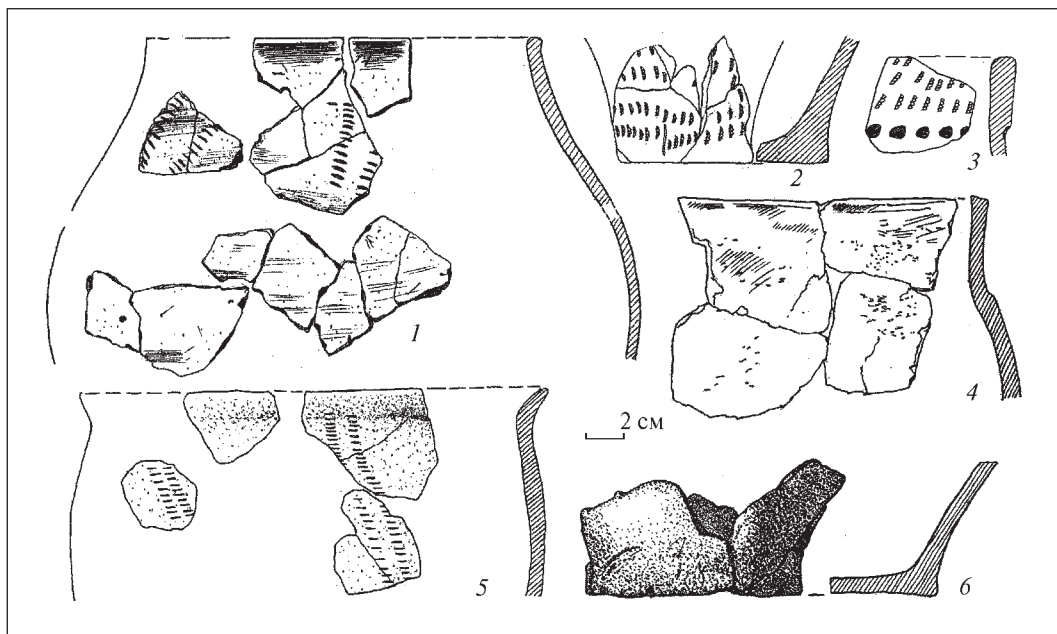

Рис. 1. Поселення Пугач 1, кардіумна кераміка

ріант дніпро-донецької культури, за Д.Я. Телегіним: Телегін 1990). Що стосується Кам'яної Могили, то слід зазначити, що в розкопі 1971 р. у тому ж таки шарі азово-дніпровської культури Д.Я. Телегін виявив 16 фрагментів кераміки зі значною домішкою графіту (Телегін 1986—1987, с. 29). Імовірно, це кераміка БДК, тож не виключено, що й фрагмент посудини з домішкою рачків остракодів також походить із її середовища.

Загалом з-поміж указаної кераміки реконструйовано великі плоскодонні горщики з відігнутими чи трохи звуженими вінцями та менші банкоподібні посудини. Серед останніх трапляються вироби з комірцевим потовщенням вінця (рис. 2, 1; 3, 2, 9). Горщики заввишки 26—30 см, діаметр вінця 20—31 см, денця — 10—13 см. Банкоподібний посуд заввишки 12—16 см, діаметр вінця 10—16 см, денця — 7,0—8,5 см.

Посуд орнаментований тільки заглибленим візерунком у вигляді прогладжених ліній, відбитків черепашки кардіум та інших молюсків, зубчастого (так зв. гребінцевого) штампа та інших накольчастих штампів, які наносили по сирій глині. Лише в одному випадку лінії вирізані на сухій поверхні та й то були лише доповненням до основного узору, виконаного по сирій глині. Практикували поєднання різних елементів орнаменту. Зрідка оздоблений і внутрішній край вінця (рис. 2, 5, 11; 3, 12, 13) і денце (рис. 2, 5); поперечними чи навскісними насічками орнаментували також і зріз вінця

(рис. 2, 5, 6; 3, 6, 9), але ці способи оздоблення відіграють другорядну роль. Сліди ремонту — просвердлені конусоподібні отвори (рис. 2, 2, 3, 7; 3, 13) — розміщені зазвичай у верхній частині. Є також неорнаментований посуд (рис. 1, 4; 2, 10; 3, 6, 9).

Через те, що посуд виготовлений з пористої глиняної маси, яка й після випалу лишалася досить м'якою, орнамент часто затертий і визначити, яким зі штампів він нанесений, неможливо (рис. 1, 1, 5). Здебільшого відбитки краю черепашки кардіум нанесені під гострим кутом до поверхні посудини, через що ледь помітні, і їх можна сприйняти за відбитки так зв. гребінцевого штампа. Такої помилки припустився раніше й автор у описі орнаменту цього посуду. Виразнішими є поодинокі відбитки краю черепашки кардіум, нанесені під тупим кутом до поверхні посуду.

Відбитки хвилястого краю черепашки кардіум, виконані переважно в техніці «відступаючого штампа», найчастіше утворюють горизонтальні ряди (рис. 1, 2, 3; 2, 9; 3, 7, 8, 11, 12; 4, 4, 8, 9, 11), рідше трапляється горизонтальна «ялинка» (рис. 2, 11; 3, 14; 4, 6). Є й складніші композиції. Зокрема, в одному випадку відбитки у вигляді двох паралельних ліній утворюють горизонтальну стрічку, заповнену скісними відтисками того самого штампа (рис. 3, 13; 4, 8), в іншому — вертикальні лінії з відбитків поєднуються з вертикальною «ялинкою» (рис. 3, 10). Маємо також зразки, де вертикально-скісні відбитки хвилястого

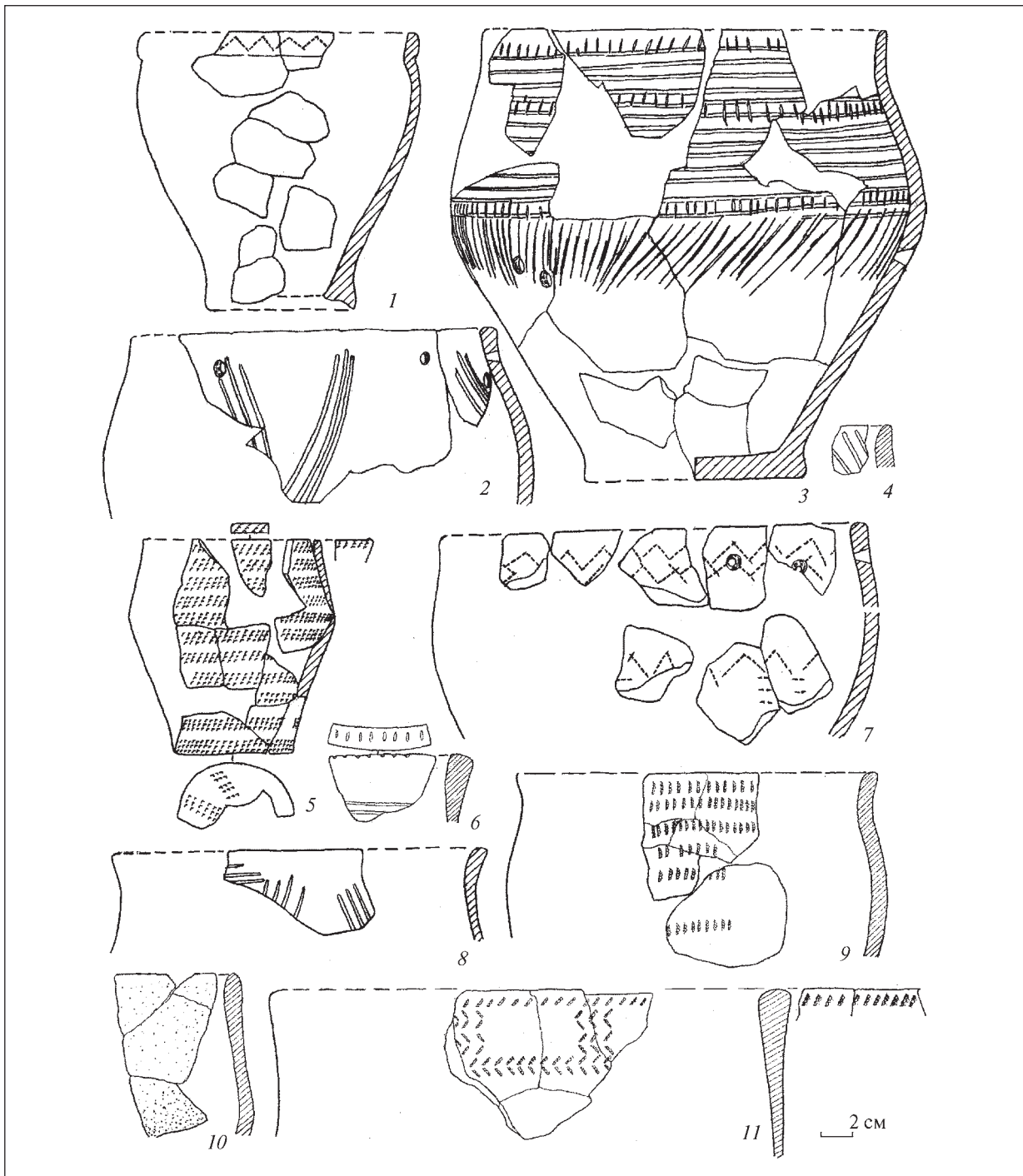

Рис. 2. Поселення Пугач 2, кардіумна кераміка

краю черепашки кардіум поєднуються з горизонтальною смугою з прогладжених ліній, нанесених тією само черепашкою (рис. 3, 12; 4, 9). Ще на одному фрагменті ряди зі скісних відбитків хвилястого краю черепашки кардіум поєднані з рядочком відбитків її спинки (рис. 1, 3; 4, 4). Зрідка орнамент поширюється й на внутрішній край вінець (рис. 2, 11; 3, 12, 13). Крім черепашки кардіум як орнаментири зрідка використовували й інші молюски з рів-

ним чи зазубреним краєм. В одному випадку такі відбитки утворюють горизонтальний ряд (рис. 3, 1; 4, 2), в іншому створена композиція з кількох зигзагів.

Гребінцевий орнамент також утворює горизонтальні ряди (рис. 2, 5; 4, 7) і зигзаг (рис. 2, 7). Один з великих горщиків орнаментований у верхній частині концентричними прогладженими лініями та зигзагом з відбитків п'ятизубого гребінцевого штампа, нижче яких

по діагоналі нанесені стрічки з трьох ліній, проміжок між якими заповнений відбитками такого само штампа (рис. 3, 15; 4, 1). Єдиний уламок стінки орнаментований підтрикутними наколами (рис. 3, 5; 4, 5).

Доволі поширений лінійно-прогладжений орнамент, що складається з горизонтальних (рис. 2, 6; 3, 15), вертикальних і навскісних ліній (рис. 2, 4; 3, 3). Так само поширені й складніші композиції, зокрема, кутові (рис. 2, 2, 8). Повністю реконструйований орнамент великого горщика з Пугача 2, на якому верхня частина композиції (горизонтальні та вертикальні лінії) була виконана по сирій глині, а нижня (навскісні лінії) вирізана по сухій (рис. 2, 3; 4, 10).

Зіставлення цієї кераміки з основною пізньонеолітичною групою, яка на тих само поселеннях Степового Побужжя становить від 88,5 до 95,6 %, демонструє їхню подібність за більшістю ознак: формами посуду, зокрема з комірцевим потовщенням вінець, використанням однакових штампів, способами оздоблення та орнаментальними мотивами (Товкайло 2005, рис. 46, 7, 8; 47, 2, 4, 6, 11, 15; 54, 2, 10, 12, 15 та ін.). Розбіжності полягають лише

в тому, що відбитки морських мушель кардіум простежені тільки на кераміці, виготовленій з домішкою черепашкових рачків остракода, а її лінійний орнамент дещо бідніший ніж на посуді основної групи. Зауважимо, що в орнаментации інших груп пізньонеолітичної кераміки також використовували молюски з рівним краєм, але не кардіум. На подібності обох груп кераміки та даних стратиграфії ґрунтується і наш висновок про пізньонеолітичний вік досліджуваної кераміки з домішкою остракод і гідробіідів. Протягом пізнього періоду БДК такою керамікою користувалися на поселеннях одночасно з посудом основної групи, виготовленою за традиційною технологією.

У 2008 р. за зразком кераміки з поселення Гард, виготовленої з домішкою остракод, у Київській радіовуглецевій лабораторії М.М. Ковалюх отримав дату: Ki-14793 6400 ± 90 ВР. Калібрування показало, що така кераміка могла бути виготовлена в проміжку 5480—5300 cal BC (1σ), звичайно, якщо ця дата показує час виготовлення кераміки, а не вік самих остракод. Крім того, дві дати маємо за зразками кераміки, що належить до ранньонеолітично-

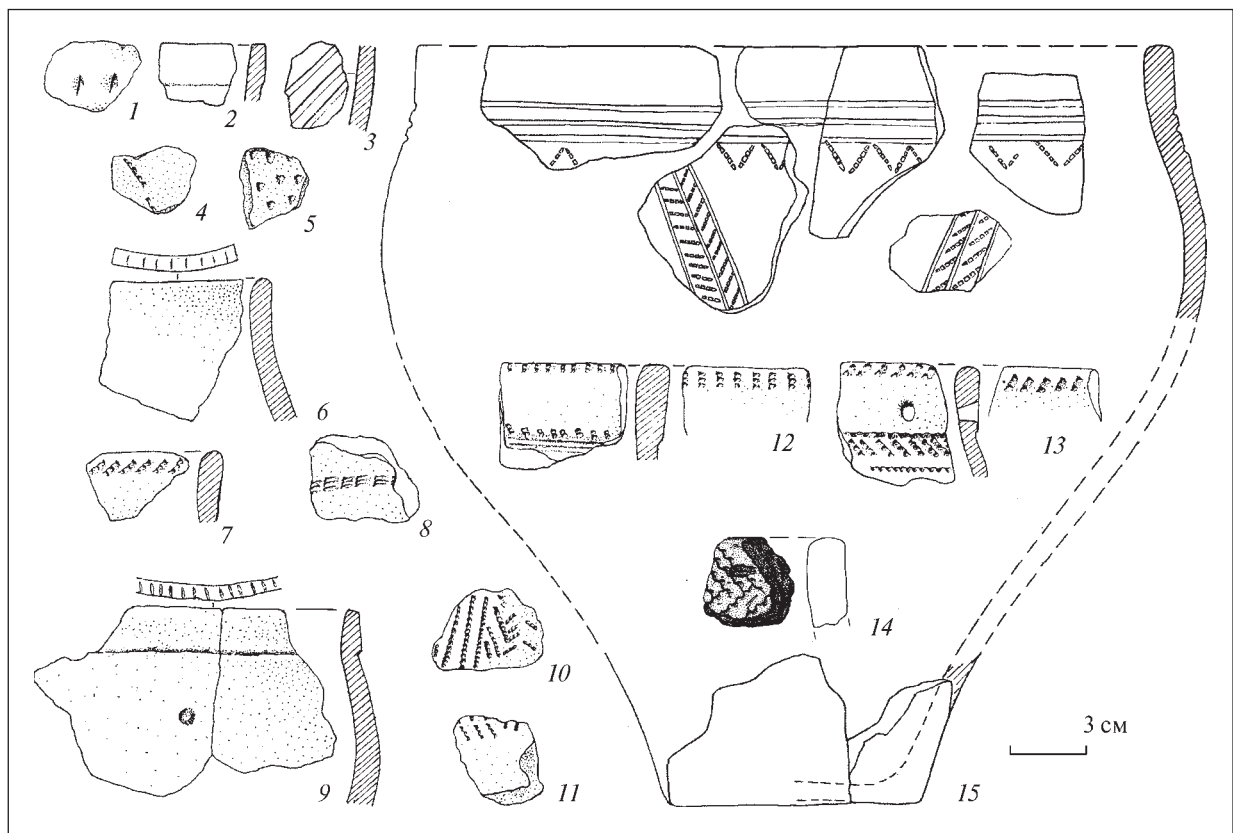

Рис. 3. Кардіумна кераміка з пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя: 1 — Гард 3; 2, 3 — Гард 4; 4—13, 15 — Гард; 14 — Саврань

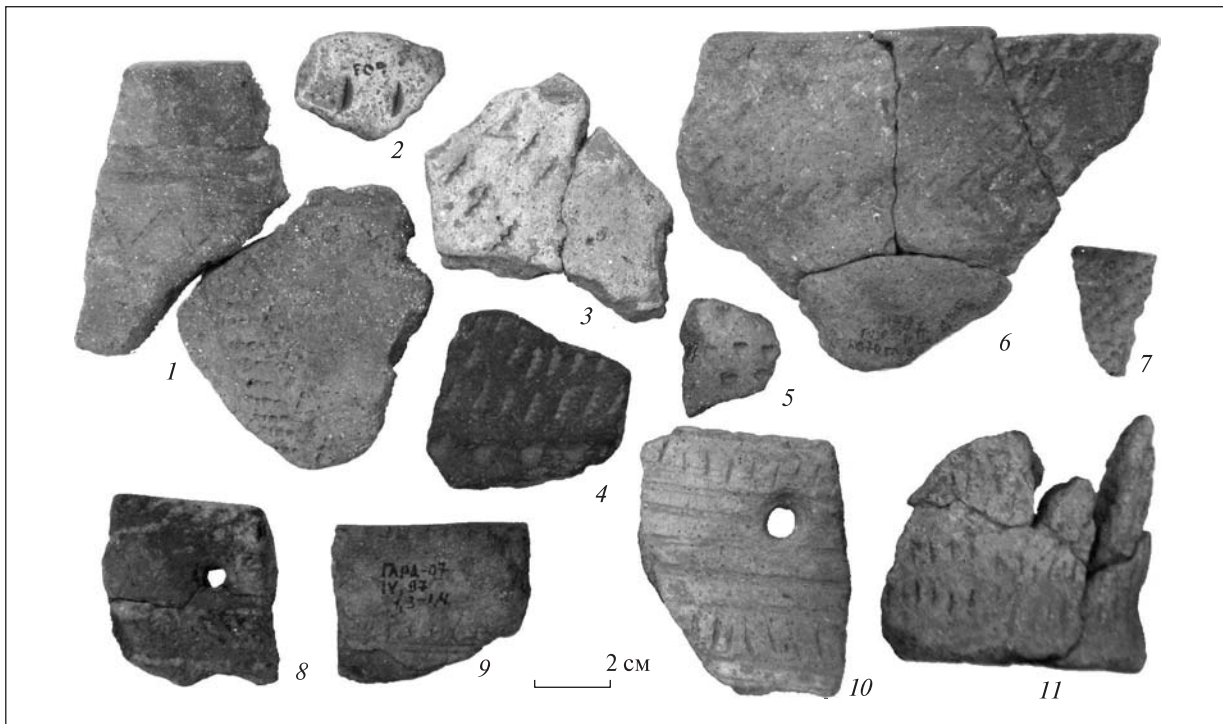

Рис. 4. Кардіумна кераміка з пізньонеолітичних поселень Степового Побужжя: 1, 2, 5, 8, 9 — Гард; 3, 6, 7, 10 — Пугач 2; 4, 11 — Пугач 1

го періоду цього поселення: $Ki-14790\ 6630 \pm 90$ ВР та $Ki-14789\ 6480 \pm 80$ ВР. Ще дві дати виконані за зразками основної групи пізньонеолітичної кераміки, виготовленої з домішкою рослинності, піску та графіту: $Ki-14791\ 6710 \pm 80$ ВР та $Ki-14792\ 6520 \pm 80$ ВР. Інші два зразки — $Ki-14794\ 6360 \pm 80$ ВР та $Ki-14795\ 6170 \pm 80$ ВР — належать кухонній і столовій кераміці культури Прекукутені 3/Трипілля А (Товкайло 2010, с. 213, табл. 2). Ці дати охоплюють час 5720—4990 cal BC (1σ). Попри певну внутрішню суперечливість отримані дати все ж у цілому співвідносяться з датуванням пізніх фаз культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені з території Бессарабії та Молдови. І тим дати з поселення Гард вигідно різняться від отриманої раніше також у Київській лабораторії серії з 29 дат, за якими пізньонеолітичні горизонти низки поселень БДК, що вкладаються в діапазон від 6985 ± 50 до 6520 ± 70 ВР, постають старшими за кришські пам'ятки Бессарабії та Молдови, що перечить археологічним даним (Товкайло 2005, с. 46—48, табл. 5, 1).

Важливим моментом в орнаментатії посуду з домішкою остракод є використання для того черепашки кардіум і гребінцевого штампа. За періодизацією В.М. Даниленка, орнаментатія гребінцевими штампами в БДК виникла в

Середньому Побужжі з початком самчинської фази, яку вчений відніс до середнього неоліту, та продовжувалася впродовж наступної, пізньонеолітичної, савранської фази. Тим часом у Степовому Побужжі не виявлено жодної пам'ятки з окремим шаром самчинської фази. Важко сказати, що за тим стоїть, але тут гребінцевий орнамент з'явився та став широко застосовуватися лише з початком пізнього неоліту на поселеннях савранського типу. В цей час у технології виготовлення кераміки відбулися зміни: виходить з ужитку кераміка, виготовлена з домішкою крупнотовченої черепашки. Хоча традиція додавати в тісто пісок, жорстку та рослинність зберігається, але починають домішувати й графіт. Ще разючіші зміни відбулися в орнаментатії посуду: повністю зник орнамент у вигляді защипів і відбитків нігтя. Водночас поширюється оздоблення, нанесене гребінцевим штампом, зазубреним чи рівним краєм мушлі та іншими штампами, відбитки яких дають наколи різноманітних обрисів. Але лінійно-прогладжений орнамент лишається домінуючим, зберігаються й основні мотиви орнаментатії.

Виходячи з того, що в Побужжі кардіумна кераміка поширилася лише за пізнього неоліту та виникла поза місцевою традицією, її витки слід шукати за межами регіону та найпер-

ше в середовищі культур імпресо, де вона була звичним явищем. Найближчою до Степового Побужжя є культура Хаманджія, поширена в крайній північно-східній частині Балканського півострова на території Добруджі між нижньою течією Дунаю та західним узбережжям Чорного моря. Дослідник цієї культури Д. Берчу вважав, що її носії були вихідцями зі Східного Середземномор'я (Berciu 1966). На думку Х. Тодорової, ця культура постала на межі середнього та пізнього неоліту, тобто наприкінці першої половини VI тис. до н. е., під впливом населення Нижнього Подунав'я (Тодорова 1984, с. 30; 1986, с. 23, 32) та мала, найвірогідніше, місцеве коріння, на що вказують зв'язки ранньої кераміки з культурою Старчево-Криш і так само близький до неї крем'яний інвентар мікролітичного типу (Тодорова 1984, с. 31). Водночас значну роль у неолітизації Добруджі відігравали контакти з культурами Середземномор'я, під впливом яких на ранньому етапі виникла орнаментация посуду відбитками черепашки кардіум, поширилися мармур, браслети і намиста з середземноморських черепашок спондилус і характерна глиняна антропоморфна пластика (Федоров, Полевой 1973, с. 45). Саме за цими ознаками культуру Хаманджія відносять до культурного кола імпресо.

Кремінь цієї культури мікролітичний. Поширені ножеподібні пластини, округлі скребачки, проколки, трапеції, а також кінцеві скребачки на пластинах. Із кістки та рогу виготовляли долота, наконечники стріл, лопаточки, шила тощо. Кам'яні сокири трапецієподібної та прямокутної форми (там само, с. 43, 45). На думку Х. Тодорової, крем'яні та кам'яні знаряддя культури Хаманджія утворюють своєрідний комплекс, дуже близький до пізніх етапів розташованих північніше неолітичних культур Криш і БДК (Тодорова 1984, с. 31).

Кераміка виготовлена з тіста з домішкою піску та шамоту. Форми посуду часто вишукані. Прикметний стакано- та банкоподібний посуд, миски на пустотілій круглій ніжці, чаші. Стінки тонкі, поверхня сивого та чорного кольорів, полірована. Орнамент, що вкриває майже всю поверхню, зазвичай заглиблений і складається з багаторядних наколів і ліній, інкрустованих білою пастою. Мотиви орнаменту геометричні, найчастіше кутові. Спіралі, кола, дуги трапляються рідко. На ранній фазі орнамент наносили черепашкою кардіум (Федоров, Полевой 1973, с. 45; Тодорова 1984, с. 35—36).

У розвитку культури Хаманджія Х. Тодорова виділяє чотири фази, кожна з яких поділяється

на дві підфази. Першу та другу фази (Блатніца, Головіца, Чернавода і Кранулево) дослідниця відносить до пізнього неоліту, протягом якого спостерігаються тісні зв'язки з населенням нижньодунайського регіону (культури Усоє, Сава та лінійно-стрічкової кераміки). Третя фаза відноситься до раннього, а четверта — до середнього енеоліту (Тодорова 1984, с. 33—34; 1986, с. 116). На основі зіставлення з культурами Усоє, Сава, Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Прекукутені 2 та кількох каліброваних радіовуглецевих дат неолітичний період культури Хаманджія (перша та друга фази) датують другою половиною VI тис. до н. е., енеолітичний (третья та четверта фази) — відповідно, першою та другою чвертями V тис. до н. е. (Berciu 1966, р. 291—294; Тодорова 1984, с. 39—40; Гимбутас 2006, с. 99; Гаскевич 2010, с. 236).

Дослідники відзначають наявність контактів між носіями культури Хаманджія та культур Північно-Західного та Північного Причорномор'я впродовж неолітичного та, особливо, енеолітичного періодів. Зокрема, Д. Берчу знаходив багато подібних рис між культурою Хаманджія та синхронними їй комплексами БДК середньої течії Південного Бугу, що пояснював або наслідком прямих контактів між носіями обох культур, або присутністю в Північному Причорномор'ї кардіального горизонту (Berciu 1966, р. 34, 43, 291—292).

В.М. Даниленко також синхронізував культуру імпресо з пам'ятками самчинської фази (Даниленко 1969, с. 203). Але тут важливо зазначити, що вчений ототожнював такі поняття, як «кардіумний орнамент» і «гребінцевий» (там само, с. 200—201). Через це появу культурних горизонтів з кардіумною керамікою В.М. Даниленко розглядав, як відображення процесу розселення племен дніпро-донецької культури (носіїв гребінцевої кераміки) на Південний Буг, Дністер і далі в південно-західному напрямку аж до узбережжя Адріатичного моря та Балкано-Дунайського регіону (там само, с. 203—204, 213, 217).

Д.Л. Гаскевич причорноморський неоліт із зубчасто-гребінцевою орнаментацией кераміки розглядає як частину середземноморської області неолітичних культур з керамікою імпресо. Він дійшов висновку, що прототипом причорноморської кераміки із вказаним орнаментом міг бути посуд, що виник на берегах Північної Африки в хартумському неоліті (інакше: неоліт суданської традиції, сахаро-суданський комплекс) ще в IX—VIII тис. до н. е. та згодом, у середині VII тис. до н. е., міг

поширитися на Близький Схід і вже звідти — у Північне Причорномор'я (Гаскевич 2010, с. 246—247).

Але чи були причетні носії синхронної культури Хаманджіа до поширення кардіумної кераміки в Побужжі? Адже за технологією виготовлення (мінеральні домішки), формами та оздобленням її посуд різниться від нашого з домішкою остракодів. Деяку подібність можна спостерігати лише в орнаментативній посуду (композиції у вигляді зигзагів, доповнені горизонтальними лініями) та способами його нанесення. Відтак, питання лишається відкритим. Не виключено, що поширення кардіумної кераміки в Побужжі могло статися незалежно від таких само процесів у Добруджі (наприклад, з іншою хвилею переселенців чи в інший час).

Перспективнішим видається інший напрям пошуків — культура імпресо Східної Адриатики (Batović 1966; Müller 1991). Для цієї культури характерний напівовальний і півсферичний посуд, миски та чаші. В орнаментативній домінують відбитки краю стулки черепашки кардіум та інших мушель (*nichtcardiale*), защіпи пальцями та відбитки нігтя, врізані лінії, наколи і так зв. «тремоло» (дуже малі, до 5,0 мм, відбитки краю стулок черепашки у вигляді зигзагів). Поряд з цим є також відбитки спинки черепашки кардіум, нанесені її краєм лінії, короткі лінії, штамп, нарізки, пластичний орнамент і поодинокі гребінцеві відтиски (Batović 1966, р. 61—64; Müller 1991, S. 315—320, Abb. 8). Понад 70 % цієї кераміки виготовлено з домішкою вапняку, 20 % — кальциту, 5 % — кварцитового піску; кераміка з іншою домішкою становить менше 1 % (Müller 1991, S. 316). Через вміст аморфних шматочків вапняку поверхня посуду нерівна та шершава (Batović 1966, р. 56—57).

Порівнюючи кардіумну кераміку Східної Адриатики та Степового Побужжя бачимо, що в її орнаментативній є чимало спільного — близька техніка нанесення орнаменту, використання черепашок кардіум та інших мушель, однакових штампів і, що найважливіше, подібні орнаментальні композиції (Müller 1991, Abb. 8). Важливо відзначити спільну для обох культур традицію виготовлення кераміки з використанням подібних осадових порід, а саме вапняків, кальцитів і мергелів. Зауважимо, що в обох випадках у виготовленні кераміки використовували не домішку подрібненої черепашки, як це спостерігаємо в багатьох культурах неоліту—енеоліту, а породи, що складається з покладів вапняків, кальцитів чи остракодів.

У розвитку культури виділяють чотири фази: імпресо А, В, С і Даніло. Розвиток культури імпресо розпочинається з групи кераміки, прикрашеної відбитками нігтя та защіпами, гостро-овальними насічками та відбитками штампа. Пізніше (А2) орнаментативність розширюється за рахунок простих ліній, урізноманітнюються відбитки штампа. Вперше відтиски черепашки кардіум у вигляді зигзагоподібних ліній та окремих наколів з'являються на фазі В1, на фазі В2 виникають зигзагоподібні лінії, виконані іншими мушлями (*nichtcardiale*), а на фазі С з'являються лінії, нанесені нерівним краєм черепашки кардіум, і відбитки її спинки (Müller 1991, S. 325—326, Abb. 8). Важливо відзначити, що кардіумний орнамент з'явився тут після того, як зник у вигляді защіпів. Те само маємо й у Побужжі: кардіумна кераміка поширилася тут лише тоді, коли зникла з защіпами та відбитками нігтя.

За даними стратиграфії та радіовуглецевих дат, імпресо А (6100—5800 BC) синхронізується з раннім періодом культури Старчево, В (5880—5600 BC) — з середнім, а С (5650—5600 BC) — з кінцем середнього—початком пізнього її періодів (Müller 1991, S. 327, Abb. 10; 13). Навряд чи можна синхронізувати кардіумну кераміку Побужжя та Східної Адриатики, але, схоже, її витоки слід шукати саме там, у кераміці фази імпресо С. Імовірно, в другій чверті VI тис. до н. е. в Східній Адриатиці розпочався процес поширення кардіумної кераміки, яка з часом досягла Південного Бугу, Інгула та, можливо, р. Молочна. І сталося те за пізнього періоду БДК. Цей висновок ґрунтується на археологічних матеріалах, і з цього погляду неважливо, як нині датують цей період БДК (на нашу думку, це остання третина VI — перша третина V тис. до н. е.) чи датуватимуть завтра.

Інша річ, яким чином те відбувалося. І тут зауважу, що БДК від початків її формування була прямо та безпосередньо пов'язана з неолітом і раннім енеолітом Балкано-Дунайського регіону (культури Старчево-Криш, лінійно-стрічкової кераміки та Прекукутені). Як бачимо, до цього списку треба додати й культуру імпресо Східної Адриатики.

Для вирішення проблеми походження кардіумної кераміки в Україні важливо також визначити місце її виготовлення: робили її в Побужжі чи вона була принесена звідкілясь. За висновками ст. наук. співр. Інституту геології НАНУ канд. геолог. наук В.А. Присяжнюка, виявлені в кераміці Саврані черепашкові рачки належать до виду *Cyprideis torosa littoralis*, що

в найбільшій кількості живуть у напівсолоних водоймах (Гаскевич 2010, с. 237). Але в таких само напівсолоних водоймах жили остракоди та гідробіїди, виявлені в нашій кераміці на поселеннях Степового Побужжя. Такий висновок В.А. Присяжнюка підтвердив його колега, ст. наук. співр. того ж інституту канд. геолог. наук В.А. Коваленко.

Черепашкові остракоди (*Ostracoda*) належать до класу ракоподібних. Відомо близько 2 тис. їхніх видів. Вони живуть у морських, солонуватих і прісноводних водоймах і за життя утворюють масові скупчення, а у викопному стані — остракодові вапняки та мергелі. У Чорному та Азовському морях і водоймах, що прилягають до них і зазнають більших чи менших впливів моря, проживають 140 видів остракод (Шорников 1966, с. 5). Солонуватоводний вид *Cyprideis torosa littoralis* (Brady), який у викопному стані на території Західної Європи, Азії та Понто-Каспію трапляється, починаючи від міоцену, в Причорномор'ї залягає у верхньоплейстоценово-голоценових відкладах акваторій лиманів (Кочубей 1981, с. 9—10; Негадаєв-Никонов, Зубович, Кочубей 1989, с. 19, 31). Він заселяє прибережні та центральні частини лиманів і трапляється тут у дуже значній кількості (Шорников 1966, с. 12—13). Сучасний солонуватоводний вид *Cyprideis torosa littoralis* також є в лиманах, затоках дельти Дунаю та в місцях з підвищеною солонуватістю води (Поліщук 1974, с. 154, табл. 35).

Представники родини *Hidrobiidae* живуть у морських, солонуватих і прісноводних водоймах, а деякі їхні види освоїли навіть сушу. Кілька представників цієї родини відомі в Чорному та Азовському морях. Лимани Північно-Західного Причорномор'я були також місцем проживання молюска *Cardium*, який у Тілігульському та Хаджибейському лиманах був домінуючим видом (Лиманы... 1990, с. 156).

В умовах прісноводного басейну Південного Бугу неолітичні мешканці Гарда для виготовлення кардіумної кераміки могли використати лише викопні остракоди. У Степовому Побужжі доступними для неолітичної людності могли бути лише неогенові мергелі, що виходять тут на поверхню. Ці осадові породи складаються зі скупчень дрібних морських чи лиманних молюсків, що залягають упереміш з глиною та піском. За 5—10 км від Гарда виявлено кілька місць, де поклади мергелю виходять на поверхню: в гир-

лі Бакшали та в селах Мар'ївка та Виноградний Сад Доманівського р-ну. Але взяті тут зразки породи не містять остракод.

Отже, через відсутність у регіоні сировини, з якої можна було б виготовити глиняне тісто, перенасичене остракодами, вважаємо, що кардіумна кераміка, знайдена в значній кількості на поселеннях гардівської групи, була зроблена поза межами Степового Побужжя. Інакше треба визнати, що сировину, необхідну для виготовлення кардіумної кераміки, доправляли з відстані в кілька десятків кілометрів. Певна річ, що виготовляти таку кераміку могла людність, яка, з одного боку, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), а з іншого, була носієм культурної традиції імпресо. Але неолітичні мешканці гардівських поселень не володіли ні першим, ні другим. По-третє, та людність повинна була мати досить тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя та певною мірою перебувати під їхнім впливом. Отже, вона мала мешкати по сусідству, понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я, себто на території, прилеглій до Степового Побужжя з півдня. Але жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою там не виявлено.

Нинішня система лиманів Північно-Західного Причорномор'я сформувалася протягом новоевксинського часу, що відповідає сумарно алереду, пізньому дріасу та ранньому пребореалу, а сучасних розмірів лимани сягли в субатлантичний період, а в атлантичний період площа їх сягала максимальних розмірів (Кочубей 1981, с. 28; Негадаєв-Никонов, Зубович, Кочубей 1989, с. 27—28). За рівня Чорного моря, що, ймовірно, був не нижчим за нинішній, морські води проникали далеко вглиб річкових долин і утворювали долинні лимани, які по лінії Дніпра сягали широти м. Нікополь, Пруту — м. Кагул, Дністра — м. Тирасполь, Південного Бугу — м. Вознесенськ (Кочубей 1981, с. 28). Хоча досі тут не виявлене жодне поселення з кардіумною керамікою, пошуки таких, здається, не позбавлені перспективи, адже носії культурних традицій імпресо могли потрапити до цього краю морським шляхом уздовж західного берега Чорного моря. Коли такі поселення будуть знайдені, то проблема зв'язків неолітичних культур України з культурами імпресо постане в новому світлі.

- Гаскевич Д.Л. Северопонтийское импрессио: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. — 2010. — № 2. — С. 213—251.
- Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: мир древней Европы. — М., 2006.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
- Кочубей Н.И. Комплексы остракод из лиманних отложений Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981.
- Лиманы Северного Причерноморья. — К., 1990.
- Негадаев-Никонов К.Н., Зубович С.Ф., Кочубей Н.И. Остракоды континентального антропогена Европейской части СССР. — Кишинев, 1989.
- Полищук В.В. Гидрофауна понизья Дуная в межах України. — К., 1974.
- Телегин Д.Я. Отчет об археологических исследованиях в Поднепровье и на р. Молочной в 1986—1987 гг. // НА ІА НАНУ. — 1986—1987/15.
- Телегин Д.Я. Новые раскопки на поселении Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 31—33.
- Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — 6).
- Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Причорномор'я та Побужжя // Кам'яна доба України. — К., 2010. — 13. — С. 208—228.
- Тодорова Х. Добруджа през праисторическата епоха // История на Добруджа. — София, 1984. — Т. 1. — С. 23—71.
- Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България. — София, 1986.
- Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973.
- Шорников Е.И. Остракоды Черного и Азовского морей. Автореф. ... дисс. канд. биол. наук. — Ленинград, 1966.
- Batović Šime. Stariji neolit u Dalmaciji. — Zadar, 1966.
- Berciu D. Cultura hamandgia. — București, 1966.
- Müller J. Die ostadriatische Impresso-Kultur: zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung // Germania. — 1991. — 69/2. — S. 331—358.

Надійшла 20.01.2012

М.Т. Товкайло

НЕОЛИТИЧЕСКАЯ КЕРАМИКА С ПРИМЕСЬЮ РАКУШКОВЫХ РАЧКОВ *OSTRACODA* (К ПРОБЛЕМЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАРДИУМНОЙ КЕРАМИКИ В УКРАИНЕ)

Рассматривается проблема происхождения и распространения кардиумной керамики в Украине, а также определение роли культур импрессио в неолитизации Украины, пути решения которой лежат через анализ поздне-неолитической керамики буго-днестровской культуры. Важное место в решении этой проблемы занимает группа керамики, которая по составу глиняной массы кардинально отличается от остальной и в орнаментации которой, наряду с другими штампами, использованы отпечатки морской ракушки *Cardium*. Такая керамика изготовлена из глины, перенасыщенной мелкими членистоногими моллюсками — ракушковыми рачками *Ostracoda*, среди которых изредка встречаются брюхоногие моллюски семейства *Hidrobiidae acuta*. Оба моллюска принадлежат к солоноватоводным видам и в Причерноморье встречаются в большом количестве в верхнеплейстоценово-голоценовых отложениях прибрежных и центральных частей лиманов.

Керамика с остракодами залегала вместе с основной массой керамики савранского типа буго-днестровской культуры. Она составляет 4,4—11,5 % от общего количества керамики на поздне-неолитических поселениях и датируется поздним периодом буго-днестровской культуры. При сопоставлении этой керамики с основной группой поздне-неолитической керамики наблюдается общность форм, использование одинаковых штампов, способов и мотивов орнаментации. Разница состоит лишь в том, что отпечатки ракушки кардиум прослежены только на керамике, изготовленной с примесью рачков остракода, а линейный орнамент выглядит несколько беднее чем на керамике основной группы.

Истоки кардиумной керамики Украины следует искать в культуре импрессио Восточной Адриатики, керамика которой изготовлена с примесью известняка и кальцита. Кардиумная керамика Восточной Адриатики и Степного Побужжя имеет много общего: близка техника нанесения орнамента, использование одинаковых штампов, кардиум и других ракушек и, что самое главное, подобность орнаментальных композиций. Важно отметить и общую традицию изготовления керамики с использованием подобных осадочных пород, коими являются известняки, кальциты и мергели.

Несомненно, что изготавливать кардиумную керамику могло только население, имевшее доступ к отложениям остракод и морских ракушек кардиум, которое было носителем культурной традиции импрессио, имело достаточно тесные связи с поздне-неолитическими обитателями гардовских поселений и в некоторой мере находилось под ихним влиянием. Такое население могло проживать над лиманами и морским побережьем Северного Причерноморья.

NEOLITHIC CERAMICS WITH ADMIXTURE OF SHELL CRAWFISHES *OSTRACODA*
(TO THE ISSUE OF *CARDIUM* POTTERY ORIGIN IN UKRAINE)

The problem of origin and spreading of *Cardium* pottery in Ukraine is discussed, as well as the determination of the role of Impressed Ware cultures in neolithization of Ukraine, keys for the solving of which lay in the analysis of the Late Neolithic ceramics of Buh-Dnister culture. An important role in resolving this problem belongs to the group of ceramics which radically differ by its clay composition from others, and in ornamentation of which, along with other stamps, imprints of *Cardium* shell were used. Such ceramics are made of clay oversaturated with small anthropods crawfishes, shell crawfishes *Ostracoda*, among which *Gastropoda* mollusks of *Hidrobiidae acuta* family are rarely found. Both molluscs belong to brackish water types, and are found in the north coast of the Black Sea in large numbers in the Upper Pleistocene and Holocene deposits of the coastal and central parts of limans.

Ceramics containing *Ostracoda* lay together with the bulk of Savran type ceramics of Buh-Dnister culture. It makes 4,4–11,5 % of total number of ceramics at the Late Neolithic settlements and is dated to the late period of Buh-Dnister culture. When compared with the main group of the Late Neolithic ceramics, this ceramics show the similarity in forms, in usage of identical stamps, and in ornamentation methods and motifs. The difference is only in the fact that *Cardium* seashell imprints are traced only on ceramics made with admixture of *Ostracoda* crawfishes, while the lineal ornament looks poorer than on ceramics of the main group.

The origin of *Cardium* pottery in Ukraine should be searched in Impressed Ware culture of the Eastern Adriatic, ceramics of which is made with admixture of limestone and calcite. *Cardium* pottery of the Eastern Adriatic and the Buh River steppe region have a lot in common: their techniques of ornamentation are close; identical stamps, *Cardium* and other shells are used; and above all, the ornamental compositions are similar. It is important to underline the common tradition of usage of such sediments as limestone, calcites, and marls in ceramics making.

Undoubtedly, *Cardium* pottery could be made only by the population with access to seed shrimps and *Cardium* marine mollusks, who was the bearer of Impressed cultural tradition, who had sufficiently close relations with the Late Neolithic habitants of Hard settlements and, in certain extent, was under their influence. Such population could live near limans and in the seashore of the Black Sea.

В.М. Зінько

**БОСПОРСЬКЕ МІСТО ТІРІТАКА У VI — НА ПОЧАТКУ
V ст. до н. е. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2007—2010 рр.)**

Уперше виявлені споруди грецьких колоністів дозволили уточнити дату заснування Тірітаки та етапи ранньої забудови міста.

Ключові слова: Боспор Кімерійський, Тірітака, архаїка, забудова.

Боспорське місто Тірітака розкинулося на досить високій стрімкій з боку моря терасі, яка поступово понижується до півдня та північного заходу та має форму неправильного чотирикутника, гострим кутом зверненим на південь. З боку степу місто прикривала невелика річка, що впадала в морську затоку, а з півночі воно було відрізане від іншої тераси глибоким яром. Вибір місця для поселення на високому східному березі Боспору Кімерійського (сучасна Керченська протока) з природними кордонами захисту цілком відповідав давньогрецькій колонізаційній практиці. Загальна площа міс-

та становила приблизно 10 га та була забудована в кілька етапів. На підставі археологічних досліджень, здійснених упродовж 70-и років на 28 ділянках загальною площею близько 10 тис. м², можна реконструювати історію заснування, розвитку та згасання цього поліса.

Перші дослідники датували заснування еллінської апойкії Тірітака (Тірістака, Тіріктака) приблизно серединою VI ст. до н. е. (Книпович, Славин 1941, с. 41; Гайдукевич 1949, с. 30, 38; 1952, с. 131; Шмидт 1952, с. 246—247; Gajdukevic 1971, р. 35) або навіть другою половиною того століття (Гайдукевич 1940, с. 306; 1949, с. 172). Однак наприкінці 1980-х рр. була запропонована інша дата. На думку москов-